

Prečanski Srbi u Velikom ratu

GORAN VASIN

Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

Učešće Srba u austrougarskoj vojsci tokom Prvog svetskog rata nije nepoznata činjenica, ali zbog lojalnosti državi i formiranih stereotipa, ostalo je na margina- ma historiografije. Danas dokumenti i savremena literatura pružaju mogućnost da se njihov položaj u ratu sagleda, od marginalizacije u trupama upućenim protiv Kraljevine Srbije 1914. godine, prelaskom na stranu Rusije, do lojalnosti na itali- janskom frontu. Iako Beč nije imao mnogo poverenja u lojalnost srpskih podanika, rat je pokazao da je broj dezertera bio u okviru očekivanog, a oficiri su ostali lojalni suverenu. U vojsci Dvojne monarhije nijedan puk nije bio srpski po karakteru, dok su svi ostali narodi imali svoje etnički homogene vojne jedinice. Srbi su činili značajan procenat u Petrovaradinskom (56%), Otočkom (51%), Velikobečkerečkom (44%), Karlovačkom (42%) i Novosadskom puku (27%). U pomenutim regimentama Srbi su bili pomešani sa Mađarima i Hrvatima. Ovaj rad analizira učešće Srba u au- strougarskoj vojsci i njihov angažman na frontovima, od dezerterstva kojima su bili skloni Srbi iz Srema, Bačke, Banata, Bosne i Hercegovine, do vernog i požrtvovanog rata protiv Italijana Srba iz nekadašnje Vojne granice, kao i veliki nesklad između lojalnosti Habzburškoj državi i osjećaja nacionalnog identiteta.

KLJUČNE RIJEČI: Austro-Ugarska, Veliki rat, Prečanski Srbi, Karlovačka mitropolija, Kraljevina SHS, nacionalno pitanje

/

Habzburška monarhija početkom 20. veka nije odavala utisak države koja je bila u suštinskoj opasnosti od dezintegracije i nestajanja. Ekonomski prosperitet Monarhije u vremenima posle Nagodbe, davao je sigurnost državi oslonjenoj na činovnički aparat, vojsku i istorijsko vekovno nasleđe dinastije Habzburg. Trzavice na relaciji Beč — Pešta nisu bile retkost i narušavale su funkcionisanje i složene države. Mađarski liberali koji su od Nagodbe (1867) kontrolisali svu vlast u svojim rukama, čvrstom nacionalnom politikom držali

su narodnosti u pat poziciji, što nije odgovaralo sve jačim i glasnijim idejama koje su se čule iz Beča da se Monarhija mora preurediti na novim trijalističkim osnovama, odnosno da se Slovenima (na prvom mestu Česima) izade u susret u njihovim političkim nastojanjima da i sami na osnovama istorijskog prava dobiju političke koncesije i ustupke. Odbijanje cara Franca Jozefa da učini ustupke Mađarima da dobiju samostalnu vojsku, uz manjak dobre volje mađarskih političkih elita da prošire izbornu pravo dovelo je do krize koja je potrajala od 1903. do 1906, a okončana je generalskom vladom Geze Fehervarija. Povratak mađarskih liberala (Stranka rada) pod vođstvom grofa Ištvana Tise doveo je do uspostavljanja unutrašnjeg političkog reda, usvajanja novog vojnog budžeta (1912) ali je čvrsta Tisina vladavina dovela i do neuspešnog pokušaja atentata na njega lično u samom Parlamentu tokom jednog od zasedanja (Mikavica, Vasin, Ninković, 2018a: 27—29)

Sa druge strane u Cislajtaniји stanje nije bilo ništa manje turbulentno. Politička dominacija nemačkih liberala do 1879, i nerešeni odnosi sa češkim elitama doveli su do niza problema koji su se reflektovali najviše na jezičko pitanje i nerešeno pitanje načina upravljanja nemačkom i češkom administracijom na teritorijama krune Sv. Vavrlava. Ministar predsednik grof Kazimir Bađeni je posle dugogodišnje političke krize 1897. tim povodom izdao dekret po kome se u Češkoј i Moravskoj državnim činovnicima naređuje da moraju da uče nemački jezik najmanje tri godine kako bi mogli da obavljaju svoje administrativne dužnosti. Češki poslanici su odgovorili opstrukcijom rada Rajhsrata i stalnim višesatnim interpelacijama. Donošenjem Izbornog zakona iz 1907, sa opštim pravom glasa došlo je do ponovnog aktuelizovanja nacionalnog pitanja. U tom pogledu nacionalne tenzije najviše su bile izražene u Galiciji. Ovom teritorijom su upravljali Poljaci, a od 1869. službeni jezik je bio poljski. Poljski ministar bez portfelja je bio zadužen da u Vladi i Rajhsratu brani interese vladajuće poljske elite u Galiciji.¹

1 Poljski Sejm bio je vladajuće regionalno-političko predstavništvo, sa pravom glasa od oko 10% stanovništva. Poljaci su inače činili 3,8 miliona stanovnika Galicije od 8 miliona stanovnika. Rusini/Ruteni su činili oko 3,2 miliona, Nemci 90.000, dok je broj Jevreja bio oko 872.000. Među Rusinima najjača je bila kompaktna ukrajinska nacionalna grupa koja je za zasedanje Rajhsrata 1911, osvojila 28 mandata. Ništa manje značajan problem za vladajuće krugove u Beču je bilo i postojanje proruske struje tzv. Malo-Rusa među Rusinima u Galiciji, koji su iako malobrojni viđeni kao sredstvo uticaja Rusije i Ruske crkve na dešavanja na granici dve monarhije.

I pored svih problema odnosi bečkih i peštanskih elita su bili relativno usklađeni i uravnoteženi. Spoljnopolitička kriza je svakako uticala na zanemarivanje nekih od unutrašnjih problema. U tom smislu, aneksija Bosne i Hercegovine bila je jedna od tačaka koja je uticala na komplikovanje spoljne politike Austro-Ugarske. Posle diplomatske akcije barona Erentala, koji je veštom igrom dobio dozvolu Rusije da sprovede aneksiju, za Austro-Ugarsku više nije bilo povratka. Razgnevljena ruska javnost vršila je značajan pritisak da se Austro-Ugarskoj i Nemačkoj mora stati na put, tvrdeći da je sukob faktički neminovan. Kraljevina Srbija u tom slučaju bila je samo mala figura u ozbiljnoj šahovskoj partiji velikih sila. Pobjede Srbije u Balkanskim ratovima 1912 — 1913, kao i prateće ogromno proširenje njene teritorije dodatno su uticali na podozrenje Beča. Srbija je aktivnije igrala političku ulogu i u Bosni i Hercegovini. Nemali broj njenih poverenika zagovarao je ideju priključenja Južnih Slovena iz Monarhije ojačaloj Srbiji, koja je sve više bila magnet okupljanja protivnika Monarhije. Hrvatsko-srpska koalicija u tom smislu imala je posebnu ulogu. Pomognuti iz Beograda oni su pokušavali da se što jače suprotstave mađarskoj centralizaciji, posebno u pitanju nametanja mađarskog jezika u železničkom pitanju. Srpsko-hrvatska saradnja, iako prilično ograničenih dometa, u Beču i Pešti izgledala je vrlo sumnjivo i na nju se gledao sa podozrenjem (Mitrović, 2011: 258—269).

Sarajevski atentat, Vidovdana 1914, u kome je Gavrilo Princip ubio prestolonaslednika Franca Ferdinanda i njegovu suprugu groficu Sofiju Hotek, doveo je Monarhiju u poziciju, u kojoj nije bilo moguće drugo rešenje osim ratnog. Zajednički ministar finansija Leon fon Bilinski (Leon von Bilinski), general Oskar fon Počorek (Oskar Potiorek), zatim načelnik Generalštaba Konrad fon Hecendorf (Conrad von Hötzendorf), i ministar spoljnih poslova grof Leopold fon Berhtold (Leopold von Berchtold), vršili su pritisak da se srpsko pitanje reši ratom. Poseban pritisak vršen je na grofa Ištvana Tisu, ministra-predsednika mađarske vlade (7. jula) kome je direktno predočeno da će Rumuni iz Transilvanije ukoliko se ne napadne Srbija, vrlo brzo krenuti istim putem. Konrad je posebno od 5. jula pod prismotru stavio vodeće češke političare, ali i češke vojnike smatrajući ih nelojalnim Monarhiji, zahtevajući uvođenje vojnih zakona na teritoriji cele države (Isto, 269—277).

Suštinski, vodeće strukture Austro-Ugarske nisu zaista i do kraja bile svesne raspoloženja svojih podanika. Nijedan od pomenutih aktera nije dobro procenio da će ulazak Monarhije u rat sa Srbijom dovesti do svetskog rata koji

će označiti kraj postojanja države čiji je status velike sile bio ugrožen Vidovdana 1914. Car Franc Jozef, koji je bio simbol konzervativizma Monarhije, iako lično nije bio zadovoljan stilom života i političkim idejama prestolonaslednika Franca Ferdinanda, smatrao je da lična, dinastijska i državna obaveza jeste da se reaguje i da se Srbija porazi. Stari vladar koji je tokom više od šest decenija upravljanja Monarhijom, postao i njen simbol, duboko je bio ubeđen u mišljenju da su istorijski legitimitet Habzburga, osećanje privrženosti Monarhiji, poštovanje zakona, duboka vera u misiju nadnacionalne države nužne pretpostavke za opstanak i funkcionisanje imperije koja je trajala četiri veka. Tih načela držao se u Revoluciji 1848 — 1849, zatim u ratovima sa Italijom 1859. i Pruskom 1866, smatrajući da je njegovo nemačko poreklo i nacionalno nemačko osećanje manje važno od univerzalne misije i zakonitosti koju nosi u svom nasleđu dinastija Habzburg (Vasin, Ninković, 2018a: 9—11).

Sarajevski atentat stvorio je mnogobrojne nedoumice i oko kursa spoljne politike Monarhije. Iz Beča posmatrano, pad dinastije Obrenović 1903. i dolazak Petra Karađorđevića na vlast u Srbiji, zajedno sa proruskim radikalima, stvorio je nove probleme na granici države. Tokom Carinskog rata 1906 — 1911, pokazalo se da Kraljevina Srbija ima vitalnost da odgovori na pritiske iz Beča, a aneksija Bosne i Hercegovine dodatno je uzavrela strasti u Srbiji. Srpska javnost je sve više pripremana za budući sukob sa Austro-Ugarskom. Pomenu te pobede srpske vojske u Balkanskim ratovima 1912 — 1913, pokazale su da Kraljevina Srbija može da dovede na granicu Monarhije 350.000 uvežbanih i sposobnih vojnika koji su mogli i da se brane i napadaju. Uticaj Srbije u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj bio je u priličnom porastu, što je dovelo do dodatnih mera zaoštavanja politike Beča i Pešte prema balkanskim državama. Prema Srbiji Monarhija je odgovorila najpre Veleizdajničkim procesom 1909, zatim tokom Balkanskih ratova direktnim pomaganjem stvaranja albanske države i zaustavljanja izlaska Srbije na more, novembra 1912. Slično je bilo i sa crnogorskim osvajanjem Skadra. Inače su dvorski krugovi u Beču o politici kralja Nikole imali rdavo mišljenje, smatrajući ga sujetnim starim političarem koji je mislio da može da bude verni rusofil sa jedne i prijatelj Austrije sa druge strane. Slom takve politike Crna Gora je platila kapitulacijom 1915 — 1916. godine (Mítrović 20b: 277—290).

Uloga i uticaj Rusije u ovim dešavanjima i političkim previranjima od 1908, bila je znatna i značajna. Poraz Rusije u ratu sa Japanom, 1904 — 1905, kao i nespretna reakcija tokom aneksije, pokazala je da Rusija više ne sme

da pravi greške na Balkanu ukoliko želi da sačuva status Velike sile. Njen autoritet u očima balkanskih država značajno je bio narušen posle Aneksione krize. Otuda je njeno učešće u stvaranju Balkanskog saveza i uticaj tokom Balkanskih ratova rastao, baš kao i nivo anti-austrijske i anti-nemačke propagande u moskovskoj i petrogradskoj štampi. Udruženja slavjanofila kao i razni neformalni ruski komiteti razvili su živu propagandu da se nalet Nemačke i Austro-Ugarske na Istok mora zaustaviti po svaku cenu. Uloga poslanika Rusije u Beogradu, Nikolaja Hartviga, bila je u tom pogledu posebno značajna i to i formalno i neformalno. Sličnog je stava bila i Ruska pravoslavna crkva i deo ruskog generalštaba koji je smatrao da se Austrija mora zaustaviti bez obzira na rizike od velikog rata sa Nemačkom za koji Rusija nije bila spremna. Agresivna propaganda Rusije u Galiciji tokom 1913 — 1914, dovela je do slanja manjeg kontingenta austrougarske vojske na granicu sa Rusijom. Bečka javnost je sve više čitala o idejama Velike Rusije, o ruskom ekspanzionizmu, a posebno o vezama Srbije i Rusije. Naročito signifikantna u tom pogledu ostaje rečenica diplomate barona Adrian-Verburga: “Posle Turske na red dolazi Austro-Ugarska.” Sukob je bio na pomolu. U takvoj konstelaciji snaga sarajevski atentat i Mlada Bosna deluju kao vihor u senci velikog tornada čije prave razmere početkom jula 1914. niko nije dovoljno sagledao. Austrijski napad na Srbiju u očima šefa Generalštaba Konrada fon Hecendorfa, smatran je kao prednost za Dvojnu monarhiju u budućim igrama Velikih sila.

Na dan objave rata, 28. jula, na ulicama Beča okupilo se sto hiljada ljudi. Slično je bilo i u Berlinu, gde su posebno pred austrougarskom ambasadom bile organizovane manifestacije podrške. Policijski izveštaji u Beču govore da se u danima 23 — 25. jula okupilo oko 10 — 15 hiljada ljudi, mahom studenata ili gradske sirotinje, koji su bili zaokupljeni idejom osвете Srbiji. Čim je otpočela mobilizacija, povećanje cene hleba i broj nezaposlenih je porastao višestruko (sa 2,7% na 22,7%). Trgovina i privreda su počele da trpe gubitke od prvog dana budući da je vojska zaposela železnicu. Prvih dana rata podsećalo se na slike iz vremena ratova sa Napoleonom, budio se patriotski duh i organizovale dobrovoljačke jedinice, sa znatnim učešćem i jevrejskog stanovništva. Floskule o podržavanju Cara, Otadžbine i Dinastije bile su česte, ali je zabrinutost vojnog ministarstva bila opravdana. Pozivanje na odbranu Katoličke crkve od pravoslavnih Rusa i Srba nije bilo retkost. Sveštenici Katoličke crkve bili su u tom smislu znatno angažovani u odbrani vere i države, što su i javno propovedali. Početak rata i mobilizacija su pokazali da je u očima stanovnika Monarhije

lojalnost još uvek bila na visokom nivou. Odanost caru, državi i njenim institucijama nije bila iznuđena pod pretnjom. Veliki broj ljudi je smatrao za svoju dužnost da brani Monarhiju. Tisa je na jesenjem zasedanju ugarskog Sabora pozivao na puno jedinstvo svih političkih činilaca u zemlji.²

Ratna propaganda, koja je od početaka vojnih sukoba imala značajnu ulogu, dovela je vrlo brzo i do atmosfere nadzora ili progona tzv. sumnjivih lica. Tokom druge polovine avgusta počela su i prva hapšenja. Grof Ištvan Tisa je 25. jula naredio da se sa nemađarima postupa oštro i strogo, iako je nacionalna politika prema nemađarima već bila izrazito negativna, posebno do 1912. Od 2. avgusta 1914. naređivane su dodatne mere: da se pod prismotru stave sva sumnjiva lica nemađarskog stanovništva, a do početka oktobra 1914. uhapšeno je čak 600 Slovaka. U vojsci je paranoja bila još veća, posebno kod samog Konrada. On je veliki deo Slovena smatrao sumnjivima, tako da je cela situacija otišla predaleko, budući da je car Franc Jozef lično naredio u jesen 1914. da se prestane sa optužbama protiv vojnika na osnovu "anonimnih denuncijacija".

- 2 Činjenice ipak nisu do kraja podržavale ovakvu teoriju. Austro-Ugarska je držala pod obukom, na godišnjem nivou (broj regruta) svega 0,29% stanovništva, što je bilo manje od Rusije sa 0,35%, Nemačke sa 0,47% i Francuske sa čak 0,75%. Dvojna Monarhija je primera radi imala pod oružjem 1912. svega 391.297 vojnika, prema 1.332.000 koliko je imala Rusija. Više je nego očito da bi u slučaju sukoba najveći teret rata pao na Nemačku. Tokom 1912 – 1913. u Rajhu se razvila vrlo ozbiljna debata o povećavanju vojnog budžeta i regrutovanju novih vojnika. Sve glasnjiji su bili nastupi antiratne Socijal-demokratske stranke koja je zagovarala prestanak naoružavanja. Ipak, posle mnogo muka Betman Holveg je 1913. uspeo da izdejstvuje povećavanje vojnog budžeta na 3,5% BND, dok je Austro-Ugarska izdvajala svega 2,8%, a sa druge strane Francuska 3,9% i Rusija 4,6%. Načelnik generalštaba Helmut fon Moltke je bio rezervisaniji prema ratnoj opciji tokom 1913, budući da su po njegovim procenama Nemačka i Austro-Ugarska slabije od sila Antante za čitavih 827.000 vojnika. On je smatrao da će se početkom 1914. godine taj broj povećati na preko milion vojnika. Posebno kritično bilo je pitanje železnica kao ključnog strategijskog polja za ratne operacije za sve velike sile. Budući da je mobilizacija trupa i brzina njihovog prebacivanja na front bila od ključnih sastavnica uspeha, Moltke je sa razlogom bio zabrinut, imajući na umu da su francuske investicije u ruske železnice tokom 1911 – 1912, dovele do znatnijeg konsolidovanja ruskog odbrambenog sistema. Još tokom 1912. nemački je ambasador u Londonu, knez Karl fon Lihnovski, jasno uočavao ozbiljnu opasnost da će u slučaju ulaska Velike Britanije u rat njegova zemlja biti u potpunosti okružena. Agresivna podrška Austro-Ugarskoj koju je zagovarao kajzer Vilhelm vodila je Nemačku u vrlo neizvestan rat, sa ozbiljnim šansama za poraz. Betman Holveg je čak ponašanje svog vladara tokom jula 1914. nazivao histeričnim, tako da se tenzija sa Ratnih saveta prenosila u punoj meri na nemačku visoku politiku. Opet, odluka Dume iz juna 1914, o novim izdvajanjima za vojsku i obuku još 500.000 regruta godišnje do 1917, terala je Moltkea i Betman Holvega da ubrzavaju pripreme za rat budući da su prema procenama iz 1913. već bili u ozbiljnijem zaostatku sa brojem ljudi.

Posebno napeta situacija bila je u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji gde je došlo do ozbiljnijih incidenata i prvih hapšenja već krajem jula 1914. Šef kabineta cara Franca Jozefa je pisao Konradu da se “ne može ugnjetavati stanovništvo koje se pokazalo preko svih očekivanja lojalno i spremno da se bori i žrtvuje”. Ministar rata, Aleksandar fon Krobotin (Alexander von Krobotin), takođe je intervenisao smatrajući da se ljudi mogu hapsiti samo na osnovu ozbiljnih sumnji, jer neopravdana hapšenja mogu “lojalne ljude prevesti u tabor neprijatelja”. Stanje u Ugarskoj je definitivno otišlo izvan kontrole, budući da je Ištvan Tisa lično zahtevao od komande VII Korpusa da prestane sa hapšenjima i zatvaranjem ljudi za koje ne postoje čvrsti dokazi, jer se “provocira stanovništvo, uznemiravaju lojalni, širi panika i stoga se nanosi šteta i dugoročne posledice koje će imati užasavajuće efekte za mirno i lojalno stanovništvo i za položaj narodnosti u budućnosti”. Iako su vojni zvaničnici mogli biti zadovoljni rezultatima prvog talasa mobilizacije, prava slika i efekti u kasnijem periodu rata pokazaće se ne tako sjajnim i blistavim.

Za razliku od Francuske ili Nemačke, u Austro-Ugarskoj nije bilo moguće pozivati na nacionalni rat, budući da je struktura države i vojske bila multinacionalna. Jezik komunikacije vojske bio je u najvećoj meri nemački, kao i najveći broj profesionalnih vojnika (oficira). Nemački je bio komandni jezik zajedničke vojske i landvera (Landwehr), mađarski honveda i hrvatski za domobrane. Pokazalo se od samog početka rata da je tek u manjem broju od polovine jedinica nacionalno stanje bilo takvo da se jezik mogao homogenizovati. Ilustracije radi, Nemaca je bilo 24% stanovnika, 25,2% svih vojnika, 78,7% profesionalnih (aktivnih) oficira i 60% rezervnih oficira. Mađari su činili 20% stanovnika, 23,1% vojnika, 9,3% oficira i 23,7% rezervnih oficira. Što se tiče Čeha, brojke su još važnije za analizu. Česi su sačinjavali 13% stanovništva, 12,9% vojnika, 4,8% oficira i 9,7% rezervnih oficira. Srbi i Hrvati su sačinjavali 11% stanovnika, 9% vojnika, 2,4% oficira i 1,6% rezervnih oficira. Sličan je odnos i broja rumunskih, poljskih, italijanskih i slovenačkih vojnika u procentima u odnosu na broj stanovnika koji su činili u odnosu na ukupno stanovništvo Monarhije. Često se stoga dešavalo da u regimentama dolazi do nesporazuma, posebno u onima gde većina nije prelazila 20% jezičke grupacije vojnika. Sa druge strane činjenice svedoče da je viši oficirski kor bio tokom dugog niza godina obučavan da govori više jezika, a sam Konrad znao je čak sedam. Oficirski kor sačinjavalo je ukupno 18.506 profesionalnih i 13.293 rezervnih oficira.

Po pruskom modelu aristokratsko poreklo i vojno-aristokratsko vaspitanje bilo je zaštitni znak oficirskog kora. Krajem 19. veka, aristokrate su činile čak 28,6% ukupnog broja oficira. Svega oko jedne šestine oficira ukupno su bili slovenskog porekla. Svi oni su bili pod utiskom državne ideologije, prema kojoj verska i nacionalna pripadnost vojnika nisu važne, nego je važna samo lojalnost Caru i Monarhiji. Vreme je učinilo da je način regrutacije početkom 20. veka potpuno bio odvojen od nacionalnog i konfesionalnog. Tako su Jevreji činili čak 17% ukupnog broja oficira (četiri puta više nego u Pruskoj). Socijalne razlike među oficirima bile su od velikog značaja u habzburškoj vojsci. Napredovanje u vojnim činovima bilo je komplikovano za oficire siromašnijeg porekla. Ipak osećanje privrženosti vojsci bilo je podjednako kod svih oficira, posebno kada se ima na umu da se višim oficirima preporučivalo da pokazuju solidarnost i razumevanje prema kolegama siromašnijeg porekla, kako bi se integracija svih oficira izvršila brzo i efikasno. Mobilizacija među oficirima je sprovedena vrlo uspešno, a sumarno broj poginulih profesionalnih oficira je bio 31,3%, a rezervnih čak 16,5%. Početak rata doneo je u startu problem ukupnog broja vojnika koji je mogao biti poslat na front. Nasuprot 3.400.000 ruskih vojnika bilo je 1.687.000 austrougarskih. Vojni rok od tri godine (od 1912. dve godine), izbeglo je svega oko 3% nemačkih vojnika u češkim zemljama između 6 — 7,3%. U Ugarskoj taj broj je procenjen na 25%. Ocene slovenskih i posebno južno-slovenskih vojnika i njihovih sposobnosti prema procenama Generalštaba nisu bile posebno visoke, a posebno za ratovanje na terenima preko hiljadu metara nadmorske visine (Watson 2014a: 35—52).

Mnogo veći problem od lojalnosti Slovena, bio je nedostatak modernog artiljerijskog naoružanja. To je bio posebno velik problem, budući da je zaostatak za ruskom vojskom bio izrazit. Jedino je u pogledu brdske artiljerije Škodin top bio prilično dobar i pouzdan što se pokazalo na ratištu na Soči. Pešadija nije mogla da se meri sa nemačkom ili francuskom, s obzirom da je svega 25% njenih vojnika prošlo punu obuku, odnosno postao deo stalnog rezervnog sastava. Najveći deo rezervista je prošao brzu obuku od osam nedelja. Kada se na to dodaju loša organizacija, nezavršena vojna infrastruktura, loše naoružanje i nedovoljna obučenost vojnika jasno je da se teško mogla očekivati velika pobeda na ruskom frontu. Landver (Landwehr) koji je bio organizovan na lokalnom principu (manjih lokalnih vojnih zadataka) i landšturm (Landsturm) koji je predstavljao poslednje jedinice odbrane ili teritorijalne milicije (osobe preko 38 godina života, a kasnije pomerano na 42, 51 i čak 55 godina života)

nisu ispunjavali kriterijume koje je od njih zahtevalo dugotrajnije ratovanje protiv armija sa boljim naoružanjem i jačom popunom snaga. Pokazalo se da su jedinice landšturma vrlo često imale teške gubitke bez većih ratnih uspeha. Insistiranje na pošto-poto ofanzivnoj taktici donela je ogromne gubitke. Konrad fon Hecendorf, koji je bio zagovornik ove vrste ratovanja, u svojoj studiji o taktici ratovanja iz 1890, insistirao je samo na napadu i agresivnoj ofanzivnoj taktici. Kada se tome dodaju iscrpljujući marševi pre samog napada bilo je jasno da je ova vrsta taktike bila osuđena na ozbiljne gubitke u ljudstvu. Razorna artiljerija lako je izlazila na kraj sa pešadijom, a još pre rata vojni inspektori su tvrdili da je habzburška pešadija sporo pokretna, i da su oficiri koji stoje u mestu i komanduju laka meta za neprijatelje.

Dodatni problem bio je unutrašnji front protiv tzv. nelojalnih elemenata. Strah od ruskih špijuna i simpatizera carističke vojske bio je velik. U propagandi koja je servirana vojnicima ruski kozaci i ruske specijalne (komitske) jedinice spremne za diverzije prikazane su najcrnjim bojama pa je otuda represija prema civilima koji su sumnjičeni za saradnju sa Rusima bila surova i česta. Rasizam i šovinizam igrali su ulogu u odmazdama nad civilima, gde su naročito prednjačili mađarski honvedi. U Galiciji je nastala u jesen 1914. izreka: "Rusi su loši, Nemci su loši, ali honvedi su najgore zveri". Višegodišnja žestoka propagandna kampanja koju je mađarska štampa svakodnevno vodila protiv Slovena posebno je uhvatila korena u siromašnijim i srednjim slojevima mađarskog društva. Strah od panslavista, ruskih špijuna, nelojalnih Slovena koji mrze Ugarsku, žestoke kritike na račun nemađara koje su godinama oblikovale svest mađarskih širokih slojeva, rezultirali su zločinima u kojima su prednjačili honvedi u Srbiji i Galiciji. U tom svetlu su se i Rusini i Poljaci u Galiciji takođe brzo našli na udaru honveda. Uz antislovenstvo, i antisemitizam je bio jedna od doktrina kojom su bili indoktrinirani mađarski vojnici.

Među honvedima je posebno vladala loša disciplina koja je doprinosila ugnjetavanju civila. Posebno je prednjačila mađarska konjica. Formiranje stereotipa slike neprijatelja (slike Drugog) stvorilo je vrlo brzo distancu između počinioca zločina i njegove žrtve. O ovom fenomenu svedoče i najnovija istraživanja na polju neuropsihijatrije i psihologije žrtava rata. Mađarski vojnici su bili skloni predrasudama i stereotipima budući da nisu razumeli lokalno stanovništvo koje im se činilo stranim i tuđim. Isto tako, stanovništvo Galicije nije razumelo mađarski što je dovelo do osećanja samoizolacije mađarskih vojnika koji su surovostima odgovarali na često nestvarne i izmišljene pretnje

kojima su bili izloženi – ili navodno izloženi – od strane domaćeg stanovništva. Položaj Rusina bio je neverovatno težak u tom pogledu. Stvoreno je ubeđenje da je ceo jedan narod postao izdajnički i prevratnički elemenat u sopstvenoj državi i austrougarskoj vojsci. Sam Konrad je pisao o tome: “Borimo se u sopstvenoj zemlji kao na neprijateljskoj teritoriji.” U svom pismu Jozefu Redlihu (Joseph Redlich) Konrad je pisao da se Rusini ubijaju po vojnim (ratnim) zakonima. Onih malo rusinskih intelektualaca, pa čak i unijatskih sveštenika posebno su stradali. U jednom od brojnih izveštaja poslatih vojnim vlastima je stajalo i sledeće: “Lojalno i poštovano stanovništvo, osobe od ugleda stavljene su u okove i vođene po ulicama i stanicama, premlaćivane kundacima, bajonetima i puškama dok ne iskrvare. Oni su držani po nekoliko dana bez hrane na kiši, na hladnoći i prljavštini, dok im se pretilo oduzimanjem života i dok su tretirani kao najgori špijuni.” (Watson 2014b: 96, vidi i: 103, 117, 120, 128, 137, 157).

Povlačenje vojske koje je započelo 26. avgusta 1914, samo je dodatno pogoršalo stanje stvari. Ulazak ruske vojske u Lavov, 3. septembra 1914, dovelo je do pravog haosa među austrougarskim vojnicima koji su se povlačili u neredu i rasulu. Odmazde nad Rusinima u Galiciji bile su u tom momentu direktno vezane za poraze i rasulo vojske Dvojne monarhije, pa se desilo da su civili platili visoku cenu. Nasilje nad civilima trajalo je faktički do proleća 1915. godine. Pokušaji Konrada da u septembru 1914. organizuje novu ofanzivu doveli su do potpunog poraza i umalo kraha austrougarske vojske u celosti. Već u oktobru bilans rata bio je poražavajući za Austro-Ugarsku: više od 100.000 vojnika je poginulo, 220.000 je ranjeno, 100.000 zarobljeno, a 216 artiljerijskih oruđa napušteno. Sve u svemu, skoro trećina svih snaga vojske bila je nepovratno izgubljena. Ukupno je bilo 189.000 poginulih, 490.000 ranjenih, 278.000 zarobljenih. Od septembra su se vojska i civili suočili i sa smrtonosnom epidemijom kolere. Efekat poraza i ratne tragedije bio je uništavajući. Moral je bio na najnižem nivou. Vrlo brzo pokazali su se apsurdni situacije na terenu. Habzburška vojska je surovo i krajnje politički kratkovidno vršila represije prema sopstvenim podanicima. Inače vrlo lojalno slovensko stanovništvo u Monarhiji, od prvog dana rata, bilo je pod pritiskom i prismotrom što se posebno vratilo kao bumerang u jesen 1918. Pokušaji da se slovenske jedinice bore daleko od kuća njihovih pripadnika da bi se sprečila izdaja nisu dali puni efekat, budući da su trupe iz Tirola ili Ugarske bile krajnje neprijateljski nastrojene prema Slovenima u celosti.

/ Prečanski Srbi u austrougarskoj vojsci

U vojnim spiskovima Dvojne monarhije Srbi i Hrvati su popisani zajedno. Oni su 1911. činili 9,2 % vojske, odnosno 134.717 osoba. Po popisu koji je obavljen u celoj državi 1910, u vojsci je u odnosu na navedeni broj bilo 57 % Hrvata i 43% Srba. Kad se ova razmera primeni na vojsku iz 1911, može se zaključiti da je u aktivnim i rezervnim jedinicama Srba bilo blizu 58.000. Pripadnici oba naroda su najviše služili u transportu (11,9%), sanitetskim službama (8,4%), pešadiji (8,2%), odredima poljske (5,9%) i tvrđavske (3,9%) artiljerije, jeger bataljonima (2,7%) i konjici (4,6%). Ovi podaci se odnose na mirnodopske uslove, a tokom rata je povećan broj vojnika kod obe nacije, nešto više kod Hrvata, nego Srba. Iako su mnogi pukovi bili etnički heterogeni, svaki narod Dvojne monarhije, osim Srba, imao je vojne odrede u kojima je bio dominantan element, sa preko 80% ljudstva. Srbi su bili jedini narod koji je retko prelazio 50% sastava nekog puka, što je bila posledica koliko oblasti na kojima je vršena regrutacija, toliko i nepoverenja koje je prema njima, tokom rata, pokazivala država. Vojnici koji su govorili srpskohrvatski jezik zabeleženi su u značajnom udelu u 32 puka formirana do 1914, odnosno u još 15 koji su osnovani između do kraja rata (*Die Habsburgermonarchie*, Band XI, 2. Teilband, Wien 2014, 147—154).

Činjenica da su Srbi i Hrvati u vojnim spiskovima beleženi zajedno omogućava da se utvrdi precizan broj pripadnika oba naroda, čak i onda kada su nam poznata imena i prezimena vojnika. Tek komparacija podataka Popisa iz 1910. i pukovskih oblasti omogućava da se izračuna približan, odnosno moguć, procenat Srba u pukovima. Na području Srema, Baranje, Banata i Bačke bilo je ukupno sedam pešadijskih pukova zajedničke vojske u kojima je bilo i Srba. Često se tokom rata njihov procenat u pukovima smanjivao. Tako je u 86. Subotičkom puku bilo 1914. godine 20% Srba, a 1918. je taj procenat spao na svega 9%. U 52. Pečujskom zabeleženi su zajedno sa Hrvatima tek 1918. i to kao 5% ljudstva. Nešto više ih je iste godine zabeleženo u 23. Somborskom – 15 %, ali se ovaj procenat odnosi ne samo na Srbe i Hrvate, nego i Bunjevce. Činjenica da ih u ovim pukovima nema na početku rata govori o nepoverenju prema Srbima. Vremenom, kako se stanje stvari na frontovima pogoršavalo, Srbi su postajali prihvatljiviji kao vojnici, budući da više nije bilo prilike da se rezerva popunjava isključivo vojnicima drugih nacionalnosti. Ovakva situacija se može videti i u 61. Temišvarskom puku gde Srba nije bilo 1914, a 1918. ih je bilo 7,5%.

Značajan udeo Srba 1914. imao je 29. Velikobečkerečki pešadijski puk, u kojem je služio i Miloš Crnjanski – 44%, dok ih je u 6. Novosadskom bilo manje – 27%. Najveći udeo Srba je imao 70. Petrovaradinski pešadijski puk, koji je obuhvatao područje Sremske županije, u kojoj su Srbi 1910. predstavljali 44,2%, a Hrvati 25,6% stanovništva. Iako su zajedno činili nepunih 70% populacije područja sa kojeg je regrutovan 70. pešadijski puk, u njegovom sastavu su činili 79%. Tako su Srbi mogli da daju oko 56% ljudstva ove vojne formacije (Vasin i Ninković, 2018b: 41—43).

Pukovi sa područja Hrvatske i Slavonije se često u istoriografiji pogrešno predstavljaju kao hrvatski izjednačavajući njihov etnički sastav sa oblašću iz koje su vojnici regrutovani. Kao i u slučaju 70. pešadijskog puka, popis iz 1910. u kojem su razdvojeni Srbi od Hrvata omogućava da se izračuna približan udeo Srba u jedinicama sa tog područja. Zajednička vojska je imala pet pešadijskih pukova u Hrvatskoj i Slavoniji – 78. Osječki (Požeška i Virovitička županija), 16. Bjelovarski (Bjelovarska i Varaždinska županija), 53. Zagrebački (deo Zagrebačke županije), 96. Karlovački (deo Zagrebačke i Riječko-Modruške županije bez Slunjskog kotara), i 79. Otočki (Slunjski kotar i Ličko-Kravska županija). U 78. Osječkom puku Srbi su činili najviše 25,18% vojnika, u 16. Bjelovarskom 13,8%, dok ih u 53. Zagrebačkom skoro uopšte nije bilo. U njemu su mogli da čine tek oko 3%. Znatno ih je više bilo u 96. Karlovačkom – oko 42% i 79. Otočkom puku – 53%, jer je njihova regrutna oblast obuhvatala većinom prostor nekadašnje Vojne granice, naseljene znatnim brojem Srba.

Procenat Srba u konjičkim pukovima je bio manji jer je njihovo regrutno područje obuhvatalo veći prostor od pešadijskih odreda. U sastavu 5. Varaždinskog ulanskog puka (područje 53. Zagrebačkog i 96. Karlovačkog pešadijskog puka) su mogli da čine 22% ljudstva, dok su u 12. Osječkom (područje 16. Bjelovarskog, 70. Petrovaradinskog i 78. Osječkog pešadijskog puka) sačinjavali maksimalno do 33%. Na područja 79. Otočkog puka, popunjavan je 31. Zagrebački feldjeger bataljon, u kojem su Srbi učestvovali sa oko 53%. Pored toga Srbi su bili deo landver (honvedskih, domobranskih) pukova. Na području Hrvatske i Slavonije bila su četiri ovakva puka. Među njima Srba je bilo najviše u 28. Osječkom landver (domobranskom) puku koji je obuhvatao prostor Sremske i Požeške županije. Bilo ih je u 26. Karlovačkom landver puku, koji je dobrim delom obuhvatio nekadašnju Vojnu granicu, malo ih je bilo i u 27. Sisačkom, dok ih u 25. Zagrebačkom landver puku skoro uopšte nije bilo. Od hrvatsko-slavonskih landver pukova su bile formirane dve brigade – 83. u koju su ulazili 25.

i 26. puk i 84. u koju su ulazili 27. i 28. Zajedno su činili 42. landver (Vražju) diviziju. U nju je još ulazio 10. husarski puk sa centrom u Varaždinu za koji je regrutovana vojska iz Slavonije i Hrvatske, kao i artiljerijska pojačanja. Takođe, Srba je bilo u landver odredima koji su obuhvatali prostor Bačke i Banata – 5. Segedinski, 6. Subotički i 7. Vršački pešadijski, kao i 4. Subotički honvedski puk. Ulazili su i u sastav landšturm brigada – na teritoriji Hrvatske, Slavonije i Srema u 104. brigadi. Značajan procenat Srba je postojao u bosanskohercegovačkim pešadijskim pukovima – 1. Sarajevskom, 2. Banjalučkom, 3. Tuzlanskom i 4. Mostarskom, mada su iz njih na početku rata Srbi prebačeni u radne odrede. U svim pobrojanim odredima zajedničke vojske i landvera među vojnicima u miru, Srbi su činili oko 58.000 vojnika. U ratu ih je učestvovalo više jer su vojne jedinice imale velik procenat izbačenih iz stroja, što je nadoknađivano novim regrutima.

U austrougarskoj armiji srpskohrvatski jezik je govorilo ukupno 9,2% vojnika, od čega 3,8% Srba i 5,3% Hrvata. Ovaj procenat je govorio i sa koliko su ljudi mogli učestvovati u vojsci. Kako je Dvojna monarhija 1914. mobilisala 3.350.000 osoba, Srbi su mogli dati toj vojsci oko 127.000 vojnika. Na frontove je upućeno 2.080.000, što bi u srpskom slučaju moglo da znači 79.000. Kako je izvesno da je deo Srba zadržan u pozadini ili prebačeni u radne odrede, kao u slučaju svih bosanskohercegovačkih pukova iz kojih je izdvojeno oko 12.000 Srba, broj onih koji su upućeni na ratište se mora smanjiti na oko 66.000, mada je i od njih deo, posebno u napadu na Srbiju, zadržan u pozadini. Kako je rat odmicao, otvarani su novi frontovi, a vojska Dvojne monarhije je nestajala, pa su Srbi postali prihvatljiviji vojnici, naročito za Istočni i Jugozapadni front, mada sumnja u njih nije prestajala tokom čitavog rata (Mikavica, Vasin i Ninković, 2018c: 102—104).

Peta i Šesta armija su imale visok procenat južnoslovenskih naroda – oko 40%, jer su pukovi koji su ih činili mobilisani sa područja Slovenije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, mada su neki pukovi sa tog područja odmah upućeni u Galiciju, kao dva bosanskohercegovačka. Značajan broj slovenskih vojnika u pomenute dve armije su činili Hrvati, posebno u 42. landver diviziji. Bataljon 70. Petrovaradinskog puka (oko 1.000 vojnika) je ušao u sastav Šeste armije, ali nije poznato koji narod je u njemu činio većinu. U sastavu Pete armije se nalazila vojska 13. Zagrebačkog korpusa u koji su ulazili 79. Otočki puk i jedan bataljon 96. Karlovačkog, dok su tri bataljona ovog puka prebačena u Banat, kao deo Druge armije. Cela 104. landšturm brigada bila je u sastavu Pete armije.

U sastavu Šeste armije nalazio se 15. Sarajevski korpus, odnosno trupe iz Bosne i Hercegovine, kao i 16. Dubrovački. Dok su u Petoj armiji bile dve češke divizije, u Šestoj su se borile mađarska honvedska divizija i 109. landšturmbrigada. Druga armija je u svom sastavu imala dosta Mađara i Rumuna, ali i srpske vojnike sa područja Srema i Bačke (u sastavu 32. pešadijske divizije) i Banata (34. divizija).

Na čelo Treće armije došao je general Svetozar Borojević od Bojne, koji je veštim manevrima došao do Pšemisla i tvrđavu ponovo stavio pod austrougarsku kontrolu, između 3. oktobra i 8. novembra 1914. Obe divizije u kojima je bilo Srba – 32. i 34. – napredovale su i posle Borojevićevog dolaska do Pšemisla smestile su se na oko 30 kilometara južno od njega u rejonu sela Kroščienka — Dobromir — Kirov — Stara Sol, na obe obale reke Strvijaž. Usled borbi na drugim delovima Jugoistočnog fronta u novembru je Druga armija morala ponovo da se povuče. Operacije oko Varšave su počele 28. septembra, a teške borbe su vođene oko Lođa i Ivangoroda. Od 25. oktobra 1914. počeo je jak ruski pritisak na austrougarsku Prvu armiju koja je u borbama izgubila 50% svojih vojnika. Uz sve to u njenim redovima je izbila epidemija kolere i tifusa tokom koje je 10% obolelih preminulo u transportu za bolnice u pozadini.

Deo snaga usmerenih prema Srbiji i Crnoj Gori prebačen je na Soču i u Tirol. Šest divizija, sa trećinom južnoslovenskih vojnika u svom sastavu u dva korpusa (15. Sarajevski i 16. Dubrovački) činile su osnovu novoformirane Pete armije, kojoj je na čelo postavljen general Svetozar Borojević. Na samom početku sukoba sa Italijom osnovu austrougarske vojske su činile, pored landšturma i dobrovoljaca, one trupe koje su ostale u Primorju, kada su druge jedinice upućene na ratište. Tako je po jedan bataljon vojske ostao u Dalmaciji iz sastava bosansko-hercegovačkih pešadijskih pukova, ali i po četvrtina eskadrona ulanskih pukova 5. i 12. Na italijanskom ratištu odmah se našao jedan bataljon 70. Petrovaradinskog puka. Pored ovih jedinica i 7. (Temišvarski) korpus je prebačen sa Istočnog fronta. U njemu je bilo nešto Srba. Na italijanski front je upućen 96. Karlovački pešadijski puk. Srba je na Jugozapadnom frontu bilo malo i u dalmatinskim pukovima, u okviru 58. divizije, koja je držala mostobran kod Gorice (Vasin i Ninković, 2018c: 45—46).

/ Stanje civilnog stanovništva

Za sve vreme od početka izbijanja rata stanje u Bosni i Hercegovini bilo je vrlo teško. Generalno antisrpsko raspoloženje koje su sistematski podržavale državne vlasti ispoljavalo se u antisrpskim demonstracijama, hapšenjima i interniranjima Srba u svim većim mestima. Posle oružanih poraza Monarhije stanje je bivalo sve gore i gore, a Počorekov fanatični strah posle prodora Crnogorske vojske u Bosnu i Hercegovinu rezultirao je pravim pogromima nad Srbima. Stradalo je i sveštenstvo srpske crkve, koje je šikanirano i hapšeno širom Bosne i Hercegovine, kao agitator protiv Monarhije. Posebno teško je bilo na potezu od manastira Dobrun do Foče, gde je više sveštenika fizički zlostavljano, a potom streljano ili internirano. Ukidanje nacionalnih institucija bila je još jedna od metoda pritiska na bosanske Srbe. Tokom avgusta su ukinute srpska udruženja Prosvjeta, Soko i Pobratimstvo pod tvrdnjom da služe kao podloga za pripremu ustanka. Prosvjeta je okarakterisana kao velikosrpska institucija, a njen istaknuti član Vasilj Grđić je zatvoren. Već 26. jula 1914. ukinute su crkvene slave, potom je usledilo brisanje nacionalnog naziva crkve, ćirilicnog pisma i nacionalne nošnje. Naziv crkve je iz srpske, promenjen u istočno-pravoslavna. Ćirilica je bila ukinuta u svim osnovnim školama osim u nastavi veronauke (3. oktobar 1914), a nešto kasnije i u svim srednjim školama (3. januara 1915). Zemaljska vlada je potpuno izbacila ćirilicu iz upotrebe 11. novembra 1915. Učitelji su bili neretko hapšeni ili internirani, jer su od strane državnih vlasti okarakterisani kao nosioci mržnje prema Austro-Ugarskoj. Srpske pravoslavne verske škole su ukinute 25. decembra 1914. pod optužbom da jačaju srpski nacionalni duh i podrivaju državni sistem Monarhije. Crkva se našla pod posebnim udarom. Niže sveštenstvo je bilo pod lupom i optuženo za propagiranje srpskih ideja i agitovanje kod stanovništva za Srbiju. Do 1918, prema popisu u dabrobosanskoj eparhiji, ubijen je jedan sveštenik, a devet je umrlo. U zahumsko-hercegovačkoj su ubijena četvorica, devet je umrlo, u tuzlanskoj trojica ubijena, četrnaest umrlih, u banjalučkoj trideset i tri umrla sveštenika, odnosno ukupno 73 umrlih/ubijenih sveštenika. Posle Sarajevskog atentata od 343 srpska sveštenika u logorima je završilo čak 165.

Episkopat srpske crkve u Bosni i Hercegovini činio je sve da pomogne i zaštititi sveštenike i narod. Mitropolit dabrobosanski Evgenije Letica, i inače poznat po lojalnom držanju, od prvog dana je smirivao narod i sveštenike i

pozivao na smirenje političkih strasti. Vladike banjalučki Vasilije Popović i zahumsko-hercegovački Petar Zimonjić, obojica u nezavidnom položaju, nisu štedeli svoju snagu i energiju da pomognu sveštenicima i vernicima. Pod lupom državne vlasti i kontrolom policije uspevali su da spasavaju što se spasiti moglo, pa su tako tražili i skupljali pomoć za porodice interniranih sveštenika, angažovanje advokata u zastupanju uhapšenih sveštenika, te su slali brojne apele i molbe državnim vlastima. Na Veleizdajničkom procesu u Banja Luci od 3. novembra 1915. do 22. aprila 1916. osuđeno je 156 lica, od kojih su sedmorica bili poslanici Bosanskog sabora, 24 profesori i učitelji, 21 sveštenik, 8 studenata i više činovnika, zanatlija, trgovaca i seljaka. Kada pomenemo da su u procesima u Bihaću i Travniku na meti optužbe bili đaci i studenti, vidimo da se na optuženičkoj klupi našlo celo srpsko društvo u Bosni i Hercegovini. Episkopat je i tokom 1916 — 1917. godine pokušavao da se stanje smiri i da se obezbedi normalno funkcionisanje Crkve i pored velikih pritisaka i antisrpske politike. Nije bilo lako, a zločini nad civilima u periodu 1914 — 1915. stvarali su puno osećanje straha za bezbednost Crkve i njenih vernika. Bio je ovo oprobani i kontinuirani metod napada, posebno od vremena kada je za upravitelja postavljen general Stjepan Sarkotić od Lovćena (Mikić 2011: 83—98, 127—149).

Pred napad na Srbiju 1915. usledila su nova hapšenja koja su za cilj imala zastrašivanje domaćeg stanovništva da ne bi imali kontakte sa sunarodnicima južno od Save. Ratna propaganda je kod mađarskih trupa u Sremu stvarala osećaj mržnje prema Srbima pa oni često nisu razlikovali srpska sela u Austro-Ugarskoj od srpskih sela u Srbiji, ponašajući se bezobzirno i neprijateljski i protiv jednih i protiv drugih. Prvi ratni porazi su ovu psihozu još više produbili. Koliko je stvorena napeta situacija svedoči odnos koji su vojnici imali prema viđenijim Srbima, pre svega učiteljima i sveštenicima. Mnogi od njih su pohapšeni, često prebijani, pojedinci ubijeni, a da pri tome ozbiljne vojne operacije nisu ni počele. U Banovcima je pored hapšenja bilo i više primera prebijanja Srba, sve do ulaska srbijanske vojske u Srem. U Zemunu su prvi internirci uhapšeni 15. jula, a do kraja meseca njihov broj se povećao na 36 osoba. Bili su različitog socijalnog statusa, od zanatlija, trgovaca, zemljoradnika, preko učitelja, sveštenika do nadničara. Internirane su čak i tri žene. Svi internirani su smešteni u Đendeš, u severnoj Mađarskoj. U oblasti Zemunskog kotara uhapšena je i internirana 171 osoba, sve pod izgovorom da su politički sumnjivi i nepodobni. Kao i u Zemunu bili su različitog statusa, a većinom zemljoradnici. Raspon godina uhapšenih je bio od 16 do 71.

Izveštaj koji je stigao 13. septembra 1914. iz Vognja odnosi se na činjenicu da je ovde zarobljeno oko 800 Srba, a da se još na obali Save nalazi između 400 i 500 poginulih srpskih vojnika. Trupe su opet pomerane – deo 21. landver pešadijske divizije zaposeo je Voganj 12. septembra, a sledećeg dana otišao za Rumu. Iz Kuzmina za Grk (Višnjicevo) prebačen je deo pomenute divizije. Mali pešadijski odred je postavljen između Jarka i Šašinaca. Jake srpske trupe su se nalazile u Mačvanskoj Mitrovici, zbog čega se moralo paziti na položaje u Sremskoj Mitrovici. Austrougarska artiljerija je sa prostora pustare Erem dejstvovala po Šašincima i Jarku, dok je u njima još bilo srpske vojske. Štabovi vojnih odreda su uskoro počeli da dobijaju izveštaje o držanju stanovnika sela u koje je ušla tokom borbi srpska vojska. Jedan od njih opisuje da su oni dočekani i lepo ugošćeni u Šašincima i da su austrougarske zastave brzo spaljene. Ovo je bio dodatni razlog za izživljavanje nad Šašinčanima kada se u selo vratila austrougarska vojska, posebno jer su u jednoj kući našli čitavu srpsku kancelariju za slanje izveštaja i uhođenje, za što su krivicu prebacili na domaće stanovništvo, a ne srpsku vojsku. Selo je spaljeno do temelja. Oko 1.100 ljudi je internirano prvo u Irig, a onda po drugim mestima Austro-Ugarske, u radne logore.

Po izlasku srpske vojske iz Srema Oskar Počorek je poslao banu Hrvatske Ivanu fon Škrlec (Skerleczu) pismo u kojem ga je obavestio o potrebi “sredi vanja stanja” na teritoriji pod banovom nadležnošću. Počorekovo saznanje o Sremu je nastalo na osnovu utisaka koje mu je u pismu preneo major Albert fon Barta, 15. septembra 1914. U njemu se konstatuje da su se pravoslavni stanovnici sela ponašali neprijateljski prema austrougarskoj vojsci, čije su izvidnice tvrdile da su Srbi presvlačili vojnike u civilnu odeću tokom povlačenja. Ovakva Bartina tvrdnja, koju je Počorek bespogovorno prihvatio, nepoznata je na osnovu drugih izvora i izveštaja nastalih u to vreme upravo u selima koja su ponovo stavljena pod austrougarsku vlast. Slična je i nedokazana tvrdnja da su srbijanski vojnici naišli na obeležene srpske kuće (ćirilskim slovima i vencima zelene boje) kako bi napadali na katoličke. Na osnovu događaja iz Zemuna, koje je opisao franjevački monah, bez ikakvih pritiska, može se konstatovati da Srbi nisu napadali katolike nego im garantovali slobodu veroispovesti. Telegrami upućeni iz Srema tokom borbi sa srbijanskom vojskom ili neposredno posle toga nigde ne pominju napade na stanovništvo druge vere ili nacije. Ako se nešto od toga i desilo radilo se o izolovanim slučajevima, koji su kasnije poslužili za pogrešnu generalizaciju, pogubnu u vihoru ratne psihoze i negativne propagande. Barta i Počorek su ovo prihvatili kao krajnju istinu i na osnovu

toga doneli svoje sudove, a Počorek i naredbe. Kao posebno problematični su označeni stanovnici Šašinaca, Jarka, Buđanovaca, Sibača, Nikinaca, Grabovaca, Klenka, Hrtkovca i manastira Feneke i Jazka (do kojeg srpska vojska nije ni došla). Na osnovu svega komanda Pete armije je tražila da iz Srema budu uklonjeni svi “nepouzdana elementi” i da Srbi budu smenjeni sa svih javnih funkcija. Zahtevano je suspendovanje opštinske i svake vrste kulturne autonomije, jači nadzor i osiguranje poštanskih, telefonskih i železničkih veza, kao i internacija svih monaha i šumara koji su bili u službi srpske vojske na prostoru od Zemuna do Klenka. Sve odgovorne za prekid saobraćajnih i telefonskih veza uzvodno od Klenka je trebalo uhapsiti i internirati. Na kraju predloženo je organizovanje jedinica zaštite (Schützenkorps) tzv. šuckora, kao u Bosni i Hercegovini, od domaćeg stanovništva (koje nije kompromitovano), kako bi oni pazili na red. Najstrože kazne su predviđene za sve za koje se sumnjalo da su davali signale ili pomagali srpskoj vojsci ili radili na sabotazi. Za sve koji su namerno nanosili štetu, po Počorekovom telegramu, naredene su smrtnе kazne (Vasin, Ninković 2018d: 55—59).

Monasi i sveštenici su bili sumnjivi vlastima zbog čega je trebalo da oni brzo budu internirani. Već 3. septembra nekadašnji je komesar na crkveno-narodnim saborima, Bela Talijan, koji se nalazio kao komesar Južne Armije, tražio da se prestane sa internacijom sremskih sveštenika, koja je učinjena do tada, jer se stvara problem u životu pravoslavnih parohija. To se nije po njemu odnosilo samo na versku praksu nego i izdavanje raznih uverenja, koje mogu samo sveštenici da daju. Naime, do 31. avgusta uhapšeno je i internirano 50 sveštenika i 18 monaha. Takođe, trebalo je paziti da ne budu svi pohapšeni, nego da bar polovina bude puštena kako bi obavljala sve potrebne parohijske poslove. Tražio je i da budu oslobođeni monasi, odnosno da ne hapse čitava bratstva, kao što su uradili u Kuveždinu i Fenekeu, jer tako propada manastirska ekonomija. Odgovor koji mu je dat je bio vrlo strog, a uz odbijanje njegove molbe navedeno je: “Konačno i krajnje, moram naglasiti, da je srpsko stanovništvo samo krivo za sve svoje neprilike, tj. na tome treba da zahvali svom nepatriotskom raspoloženju”. Napomenuto je da se radi o ratnom vremenu i da sveštenici snose, kao i svi, posebnu odgovornost, koja nije ista kao u vreme mira. Radi pojačane kontrole jedinice su upućene u sva sela, ali i pored toga artiljerijski sukobi na obali Save i Dunava, sa obe strane, su nastavljeni u narednom periodu.

Presuda za zločin veleizdaje doneta u Zagrebu 1914. obuhvatila je ukupno 1.194 osobe iz Srema, od kojih je 156, u vreme donošenja te presude već bilo

mrtvo. Radilo se o ljudima koji su ubijeni tokom septembra 1914. Od preostalih 1.038 osoba, veći deo se nije nalazio u Austro-Ugarskoj, nego je na vreme prešao u Kraljevinu Srbiju. U zatvorima Dvojne monarhije od njih se nalazilo 148, dok se kao prebegli u Srbiju vodilo 665 osoba. Za 373 osoba nije navedeno da li su prebegli, ali je izvesno da se i oni mogu pridružiti spisku prebeglih, jer da su bili uhapšeni našli bi se na tom spisku. Svi su osuđeni za zločin veleizdaje, što ih je vodilo u smrt. Pored ovog broja, izvestan, manji, se našao na optuženičkoj klupi što povećava broj lica koji su sudski gonjeni zbog veleizdaje.

Internacija Srba iz Donjeg Srema je nastavljena u narednom periodu, a iako je ona sprovedena tokom oktobra i novembra 1914. zakonski je definisana tek 22. decembra kada je kao poseban proglas Pete armije odlučeno da sva naselja južno od linije Hrtkovci — Brestać — Subotište — Deč — Zemun, uključujući i pomenuta, po dogovoru vojne i civilne uprave budu raseljena. U ovom proglašenju nisu navedena sela Jarak i Šašinci, koja se nalaze severno od te linije jer su ona već bila raseljena, opljačkana i spaljena. Posebno je naglašeno da se pod pretnjom strogim kaznama internirana lica ne smeju vratiti u svoja naselja bez odluke vojnih vlasti, ali je vreme pokazalo da su se mnogi do februara 1915. vratili u svoja sela, zbog čega je morala biti sprovedena njihova druga internacija.

Veliki deo Srba iz Srema, pre svega muškaraca, odveden je u Aradski logor. Kao i u slučaju ostalih logora Austro-Ugarske, u pitanju je bio radni logor, gde su stanovnici korišćeni za fizičke poslove, ali nisu, za razliku od logora iz Drugog svetskog rata, organizovano ubijani. Uslovi u njima su bili vrlo teški zbog čega je znatan broj interniraca preminuo. Tokom avgusta prvi Sremci su stigli u Arad, gde je pored njih bilo dosta Srba iz Bosne i Hercegovine. Nešto bolje stanje je nastupilo posle intervencije rumunjskog poslanika Stefana Čiče u Mađarskom parlamentu. Zbog toga je u logor upućen, iz Sarajeva, major Veseli da utvrdi stanje. Internirci su mu (27. marta 1915) predali memorandum, gde su pobrojali svoje patnje. Bio je to početak smanjenja njihovih muka, a uskoro je počelo njihovo puštanje ili premeštanje. Do kraja 1915. kući je vraćena 1.031 osoba. U logoru je bilo oko 400 dece od kojih je preživelo samo oko 40. Deo interniraca je poslat na mađarske posede da rade na njivama ili u fabrike, gde su loše hranjeni. Dugo im nije dozvoljavano dopisivanje, posebno ne na srpskom, što je bilo moguće od aprila 1915, ali su za svako pismo morali da podmićuju stražare kako bi bilo poslano (Mikavica, Vasin i Ninković, 2018e: 122—135).

Od oktobra 1914. svi su internirci, uključujući i sveštenike, morali da idu na vojne vežbe. Kako se smanjivao broj vojnika Austro-Ugarske, a najbolji ostali

na bojištima Srbije i Rusije, od 1. oktobra 1915. počela je regrutacija interniraca koji su poticali iz Austro-Ugarske. Oko 1.900 ljudi je mobilisano u Aradu. Njih su podelili u 28 nemačkih i mađarskih pukova. Internirci preseljeni u Nadmeđer su tu nastavili da rade za potrebe naselja i vojske, u nešto boljim uslovima nego u Aradu. U Šimanovcima je zbog povratka interniranih 17. marta 1915. sprovedena istraga o tome zašto su se pojedini ljudi bez dozvole vratili u svoja sela. Većina se izgovarala posetom bolesnim ukućanima ili rođacima, jer oni, tokom internacije zdravih osoba nisu napuštali svoja naselja, nego su u njima ostali. Poseta ovakvim rođacima često je bio povod da se ostane u nekom od naselja Donjeg Srema. Ponekad nije bilo moguće da se zadrže u svojim kućama jer su one spaljene, a i kada to nije učinjeno, u potpunosti su bile opljačkane, zbog čega su boravili kod rođaka. Bilo je onih koji su kupovali lažne pasoše i tako došli do svojih starih naselja ili onih koje su proterali iz mesta u koja su internirani, pa nisu imali gde drugo da odu. Većina osoba je bila internirana u Zapadni Srem i Slavoniju. Često se kao naselja u kojima su bili navode Tenja, Bijelo Brdo, Markušica, Bokane, Kapinci, Slobodna Vlast, Hrkanovci, Svetoblažene, Bobota, Suha Mlaka, Budimci, Trpinja i Veliko Nabrđe.

Kada je sproveden popis onih koji su se vratili u svoja naselja, moglo se samo konstatovati da se u Ašanju vratio najveći deo njenog stanovništva – 164 porodice. Kako je njihov broj od 19. januara 1915. porastao država je insistirala da oni ponovo budu raseljeni, što je odmah posle popisa i sprovedeno u delo. Ukupno se u Ašanju, bez obzira na uzrast, vratila 677 osoba. Ništa bolja situacija nije bila ni u Obrežu, gde je još ranije (31. januara 1915) utvrđeno da se u selo vratilo 712 osoba. U Karlovčić se vratilo 118 lica, a u Petrovčić 105, dok je u Progar došlo do februara 1915. ukupno 183 porodice, tj. 911 osoba. U Kupinovo se nije vratilo puno ljudi, verovatno zbog velikog razaranja sela: ukupno 72 osobe koje su ponovo tokom februara 1915. internirane. Iz Deča je 1914. evakuisana 1.081 osoba, pri čemu je evakuacija, odnosno internacija muškaraca obavljena 16. oktobra 1914. a ostalih ukućana 13. novembra 1914. Od njih se mali broj vratio do januara 1915. u Deč, a i oni koji su se vratili morali su naknadno biti internirani, zbog nepoverenja koje su lokalne vlasti imale prema njima. U selu su mogli ostati samo oni koji su bili bolesni i neko ko je o njima brinuo tokom bolesti. Po odluci vojne komande za Srem, od 21. januara 1915, svi oni koji su se povratili u Prhovo, bez dozvole, morali su biti ponovo internirani.

/ Zadnje ratne godine

Godine 1916 — 1917. u Sremu su mahom protekle mirno, bez velikih trzavica, smenjivali su se glad, besposlica, vesti sa frontova, nesigurnost, koje su bile svojstvene čitavoj Monarhiji. Pojavile su se i prve dezerterske čete. Tek je u proleće 1918 počelo da se ubrzanije raspliće klupko dešavanja koje će dovesti do dezintegracije Habzburške monarhije. U leto 1918. povećan je broj dezertera i zelenog kadra u Sremu tako što su i mnogi Srbi iz Bačke prešli u Srem (oko 1.800 ljudi). Procenjuje se na osnovu izveštaja savremenika da je na Fruškoj gori tada bilo između 6.000 i 7.000 osoba. Neprijateljstvo sremskog zelenog kadra je bilo usmereno nešto više prema bogatim Nemcima, zbog njihovog ponašanja prema Srbima, ali i iz ekonomskih razloga – njima su imali šta da oduzmu. Kada su juna 1918. u Srem stigli na odsustvo vojnici sa Istočnog fronta, donoseći sa sobom ideje ruske revolucije, oni se više nisu vratili u vojne jedinice, nego su se pridružili kadru. Karakteristično je da je više napada bilo u ratom najopustošenijem delu Srema, koji je stradao 1914. i čije je stanovništvo do 1916. bilo u internaciji. Razloge za ovo treba tražiti u njihovoj materijalnoj situaciji i velikim ekonomskim gubicima. Krajem avgusta 1918. preduzeta je svojevrsna hajka na dezertere u Donjem Sremu, koje je sproveo 150 žandara iz Rume. Oni su uhapsili 56 dezertera, ali je uspeh bio mali, jer je u to vreme oko 7.000 ljudi bilo na Fruškoj gori i nije bilo sile koja bi ih pohapsila. Rat se bližio kraju, a dezerteri su postajali sve aktivniji.

Posle avgusta 1918. zeleni kadar je postao znatno aktivniji i agresivniji. Oni su, naročito noću, ugrožavali prugu u Sremu, napadali žandare i patrole, a bez straha su upadali u sela. Ubistva su postajala sve češća. Bilo je jasno da neće proći puno vremena kada će pokušati da u selima preuzmu vlast u svoje ruke. Bogatim ljudima, posebno ratnim profiterima, zeleni kadar je u Sremu nametnuo septembra 1918. svojevrsni porez koji nije kao do tada predavan tajno, nego javno. Sve češće su pljačkali bogatije ljude. U selima po Fruškoj gori u drugoj polovini septembra oni postaju lokalna vlast protiv koje nije moglo ništa efikasno da se učini. Vlasnici pustara, da bi izbegli veće probleme, najčešće su izlazili u susret svim zahtevima zelenog kadra, od onih za novčanim isplatama do onih da predaju hranu. U oktobru 1918. su počeli da napadaju lokalnu vlast i pljačkaju imovinu države. Bio je to trenutak kada su srpske komite počele da prelaze u Srem. Na Savu je uskoro izbila vojska

Kraljevine Srbije i bilo je pitanje dana kada će preći reku (Vasin i Ninković 2018e: 87—94).

/ Zaključak

Srbi u Habzburškoj monarhiji Veliki rat su proveli između dve osnovne sastavnice politike i stanja države u kojoj su vekovima živeli. Identitetski vezani i za nacionalno srpsko osećanje i za privrženost domu Habzburga, odnosno caru Francu Jozefu, bili su suočeni s realnošću hapšenja, pritisaka i internacija. Doživeli su bolno iskustvo od strane države koja ih je smatrala nelojalnim i nepouzdanim elementom. Nije nepoznato da su u vremenu posle Nagodbe (1867) Srbi ostajali vezani za poštovanje Habzburga i vladara, uz izrazitu opoziciju mađarskoj vladi i procesima mađarizacije posebno od početka 80-ih godina. Upravo ova specifičnost bila je jedna od važnih identitetskih sastavnica mentaliteta Srba u Monarhiji. U Sremu i Šajkaškoj, a posebno u Bosni i Hercegovini, veze sa Kraljevinom Srbijom bile su jake i intenzivne. Stoga oduševljenje srpskim pobedama u Balkanskim ratovima 1912 — 1913, nije prošlo nezapaženo na Balhausplacu. Policijske i vojne vlasti otvoreno su sumnjičile Srbe za izraženiju lojalnost Srbiji nego Monarhiji. Srem je u tom pogledu bio prvi na udaru. Srbi iz Hrvatske, a posebno sa prostora nekadašnje Vojne granice imali su zapaženu ulogu u jedinicama habzburške vojske – posebno u Galiciji i na Soči. Vaspitavani na tradicijama ratova sa Italijom, bili su mahom pouzdani i sposobni vojnici Borojevićevih jedinica.

Slom Habzburške monarhije nije doneo promene koje su svi narodi očekivali. Politička nesigurnost i nova previranja nastavljena su tamo gde su stara za trenutak zastala. Pod uticajem propagande koja je često dolazila iz tabora sila Antante, stara i konzervativna Monarhija imala je da ustupi mesto mladim demokratskim nacionalnim državama. Obećano je rešavanje nacionalnog pitanja na principu Wilsonovih 14 tačaka. Nacionalne elite koje su o tome odlučivale imale su na umu ostvarenje svojih političkih ciljeva sa idejom promene režima i uspostavljenjem novih u kojima bi oni vodili glavnu reč. U danima nacionalnog oduševljenja smatralo se da je došlo vreme promena i ostvarivanja sna da se živi daleko od univerzalnih i nadnacionalnih ideja Dvojne monarhije. Ispostavilo se nešto sasvim drugačije. Država Slovenaca, Hrvata i Srba je oformljena 29. oktobra 1918. Stjepan Radić je pozivao na slobodu i građansku

ravnopravnost, dok su Italijani u Rijeci pozivali na nepriznavanje novih vlasti. Italija je 28. oktobra počela višednevnu ofanzivu na Soči, da bi osigurala što bolje pregovaračke pozicije. Česi su krajem oktobra 1918. slavili svoju novu državu, uzvikujući Masarikovo ime. U Lavovu su počeli žestoki nacionalni sukobi Poljaka protiv Ukrajinaca i Rusina, a za nekoliko dana bilo je više hiljada poginulih. Pogrom nad Jevrejima trajao je tri puna dana. Ovog puta predvodili su ga Poljaci. Obrisi nacionalne slobode i ravnopravnosti na koje su se pozivali Poljaci nisu važili za sve.

Za svega nekoliko dana (do 3. novembra 1918.) Monarhija je prestala da postoji, bez građanskog rata i bez krvoprolića. Revolucija je bila na vratima nekadašnje Monarhije, a novonastale države nisu znale gde su im tačne granice. Slavlje i nesigurnost su se smenjivali na ulicama Pešte, Beča, Praga, Krakova, Zagreba. Formiranje novih nacionalnih država koje će uslediti na Versajskoj mirovnoj konferenciji neće doneti konačno rešenje svih problema koji su postojali u Habzburškoj monarhiji. Ugovorima u Sen Žermenu od 10. septembra 1919. i Trijanonu od 4. juna 1920. definisani su odnosi Austrije i Mađarske sa novostvorenim državama Kraljevinom SHS, Rumunijom, Čehoslovačkom, Poljskom i Italijom. Pitanje slobode štampe, nacionalnih prava, građanskih sloboda i parlamentarne demokratije tek se nametalo u novoformiranim nacionalnim državama. Mane i slabosti koje je na svom kraju ispoljila politička elita Monarhije vrlo brzo su se manifestovale i u državama naslednicama. U roku od dve decenije počće novi katastrofalni sukob koji će odneti milione ljudskih života, doneti stradanja i razaranja, totalitarizam, deportacije stanovništva i Holokaust, a Centralna i Istočna Evropa ponovo će se naći vrtlogu rata čiji su putevi trasirani u Velikom ratu 1914 — 1918.

Srpska historiografija nije posvetila dovoljnu pažnju ovom važnom problemu. Raspad Habzburške monarhije posmatran je iz prizme stradanja Kraljevine Srbije i njenih ratnih dostignuća, dok su prečanski Srbi u Velikom ratu bili često van fokusa. Tome je doprinela i politička uloga Svetozara Pribićevića u turbulentnim vremenima od 1918. pa sve do uvođenja Diktature 1929. Srpsko i hrvatsko pitanje posmatrani su često bez dublje analize dešavanja u Monarhiji u širem kontekstu Velikog rata, a ne samo Majske deklaracije ili pregovora u Ženevi 1918. Stanje je bilo mnogo slojevitije, dinamičnije i komplikovanije. Na Srbe u Austro-Ugarskoj vojsci se zaboravilo, posebno na njihove velike uspehe na Soči, iz razumljivih razloga politike Kraljevine SHS između dva svetska rata. Prečanski Srbi u Velikom ratu tako su ostajali na marginama

istoriografije koja se bavila temama istorije Kraljevine Srbije u Velikom ratu. Lojalnost Habzburzima i pripadnost srpskom nacionalnom identitetu, posebno u vremenima pojačane mađarizacije posle Nagodbe bilo je često i uvreženo i suštinski nekontradiktorno osećanje Srba prečana. Tek će 1914. godina, rat sa Srbijom, dešavanja u Sremu u jesen (hapšenja, interniranja i raseljavanja) dovesti do potpunog raskida Srba sa Monarhijom u identitetskom smislu, po čemu Srbi nisu bili izuzetak. Monarhija je, kako su приметили njeni savremenici, vodila rat na svojoj teritoriji. Posledice su bile vidljive i jasne u jesen 1918.

/ Izvori i literatura

Österreichisches Staatsarchiv. Kriegsarchiv, Feld Akten, Neue Feld Akten (AT-OeStAKA, FA, NFA): Rayonskomando Banat (RB), 900.

Gruppe Komando Syrmien (GKS), 796.

Gruppe Armee Komando, Syrmien (GAK, S), 788.

Hrvatski državni arhiv. 402 Sudbeni stol Sremska Mitrovica, 1892 — 1918, 3—124, III1914—14 (HDA, 402, SSSM, 1892—1918, 3—124, III1914—14.

Crutwell, R. M. F. C. (1934). *A History of the Great War 1914 — 1918*. Oxford: Clarendon Press.

Deak, I. (1990). *Beyond Nationalism, A Social and Political History of the Habsburg Officer Corps 1848 — 1918*. Oxford: Oxford University Press.

Glaise-Horstenau, E. (Ed). (1931). *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914 — 1918*. I—II. Wien: Verlag der Militärwissenschaftlichen Mitteilungen.

Herwig, H. (2014). *The First World War, Germany and Austria-Hungary 1914 — 1918*. London — New Delhi — New York — Sydney: Bloomsbury Academic.

Hrabak, B. (1990). *Dezerterstvo, zeleni kadar i prevratna anarhija u jugoslovenskim zemljama 1914 — 1918*, Novi Sad: Filozofski fakultet.

Judson, P. (2016). *The Habsburg Empire*. Cambridge — London: Belknap — Harvard.

Kann, A. R. (1974). *A History of the Habsburg Empire 1526 — 1918*. Los Angeles: University of California Press.

Keegan, J. (2000). *The First World War*. London: Vintage.

Mikavica, D., Vasin, G., i Ninković, N. (2018). *Пречански Срби у Великом рату 1914 — 1918*. Novi Sad: Prometej.

Mikić, Đ. (2011). *Austrougarska ratna politika u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: NUBL.

Micić, M. (2016). *Незапамћена битка — Српски добровољци у Русији 1914 — 1918*. Novo Miloševo: Banatski kulturni centar.

- Mitrović, A. (2011). *Prodor na Balkan i Srbija 1908 — 1918*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Münkler, H. (2013). *Der Große Krieg: Die Welt 1914 bis 1918*. Berlin: Rowohlt.
- Rauchensteiner, M. (2014). *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy 1914 — 1918*. Wien - Köln - Weimar: Bohlau Verlag.
- Rothenberg, E. G. (1999). *The Army of Francis Joseph*. West Lafayette, Indiana: Purdue University Press.
- Rumpler, H., i Schmied-Kowarzik, A. (2014). *Die Habsburgermonarchie*, Volume XI/2, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Stevenson, D. (2012). *1914 — 1918, The History of The First World War*. London: Penguin.
- Uzelac, D. (2008). *Срби Лице као добровољци у Првом светском рату*. Beograd: Beoknjiga.
- Vasin, G., Ninković, N. (2018). *Срем у Великом рату 1914 — 1918*. Sremska Mitrovica: Istorijski arhiv Srem.
- Watson, A. (2015). *Ring of Steel, Germany and Austria-Hungary in World War I*. New York: Basic Books.

GORAN VASIN

Serbs in the Habsburg Monarchy during the Great War

Summary

Participation of Serbs in Austro-Hungarian army during World War I is being largely ignored and it remained on the margins of historiography. They found themselves in between their loyalty to the state (Austria-Hungary) and their own nation (as Serbs). Available documents and literature published on this issue by now offers new insights into their position during the Great War: from marginalization in regiments sent against the Kingdom of Serbia in 1914, through switching to the side of Russia, up to loyalty to the Monarchy at the Italian front. Although Vienna did not have much confidence in loyalty of its Serbian subjects, the war showed that their desertion was within predicted rate, and officers remained largely loyal to the Sovereign. In the army of the Dual Monarchy not a single regiment was Serbian by ethnic composition of its soldiers and officers, which

was unlike the case of all the other nations who had ethnically homogenous military units. Still, Serbs made significant percentage of Petrovaradinski (56%), Otočki (51%), Velikobečkerečki (44%), Karlovački (42%) and Novosadski (27%) regiment. In all regiments, including in these, Serbs were mixed with Hungarians and Croats. This paper analyses share of Serbs in Austro-Hungarian army and disharmony between loyalty to Habsburg state and feeling of national identity. It also addresses the issue of suffering of Serbs in Bosnia-Herzegovina and other parts of Austria-Hungary, which remained also an under-researched topic.

KEYWORDS: *Austro-Hungary, Serbs, World War I, Eastern front, Serbia, Croatia*